

رویکرد سازمان تجارت جهانی نسبت به اصل شفافیت

دکتر محمد جعفر قنبری جهرمی*

محمد علی زمانی**

تاریخ پذیرش: ۹۶/۱/۲۲

تاریخ دریافت: ۹۵/۷/۲۸

چکیده

شفافیت همواره به عنوان یکی از اصول مهم سازمان تجارت جهانی تلقی گردیده است. بررسی رویکرد سازمان تجارت جهانی می‌تواند ابزارها و رویه‌هایی را که این سازمان جهت بلوغ و تکامل این اصل مدنظر قرار داده است تبیین نماید. بر این اساس، مطالب این نوشتار در سه بخش ارائه می‌گردد. در بخش اول به بررسی قلمرو شفافیت در سیاق سازمان تجارت جهانی پرداخته می‌شود، این بررسی نشان می‌دهد که تقریباً در تمامی موافقتنامه‌های این سازمان شاهد مقررهای پیرامون شفافیت هستیم. در بخش دوم به بررسی سیر تکامل شفافیت در سازمان تجارت جهانی پرداخته می‌شود، این بررسی مشخص می‌سازد که اصل شفافیت فرایندی در حال تکامل و رو به رشد داشته و سیر این تکامل، به نحوی بوده است که به عنوان مبنایی جهت تغییر در ساختار این سازمان مدنظر قرار گرفته و این امکان را فراهم آورده است که بر اساس آن تلاش‌هایی جهت اصلاح فرایندهای ایجاد خط‌مشی‌های تجاری در سیستم داخلی اعضا، صورت پذیرد. در پایان به بررسی رویکرد نهادهای حل اختلاف سازمان نسبت به اصل شفافیت پرداخته می‌شود، این بررسی مشخص می‌سازد که این نهاد رویکردی همسو با سازمان در پذیرش شفافیت داشته و سعی نموده است که از سیاق ابتدایی و مضیق ضوابط شفافیت

* دانشیار دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی (نویسنده مسؤل).

Mjg.jahromi@gmail.com

** دانشجوی دکتری دانشگاه شهید بهشتی

89Zamani@gmail.com

فراتر رفته و آن را به عنوان مبنایی جهت توسعه تدریجی رویه قضایی، به نحوی مورد تفسیر قرار دهد که امکان حرکت به سوی تحقق حکمرانی مطلوب فراهم آید.

کلید واژگان:

قلمرو شفافیت_سیر تکامل شفافیت_سازمان تجارت جهانی

مقدمه:

مزایای به کارگیری اصل شفافیت سبب شده است که این اصل، در سیستم‌های حقوقی از جایگاه بالایی برخوردار باشد.^۱ با آنکه ریشه‌های اصل شفافیت را باید در حقوق داخلی جستجو نمود، اما این اصل در سده‌های اخیر، در حقوق بین‌الملل نیز، وارد شده و آن را متأثر ساخته است.^۲ با این حال، باید در نظر داشت که به واسطه ویژگی‌های خاص حقوق بین‌الملل، اصل شفافیت، نتوانسته است بر تمامی عرصه‌های آن تأثیر یکسانی داشته باشد.^۳ به نحوی که با کمی اغماض می‌توان گفت؛ شفافیت در همه عرصه‌های حقوق بین‌الملل امکان تجلی نیافته است. با توجه به وضعیت کنونی حقوق بین‌الملل، تبلور واقعی و عملی اصل شفافیت در معنای قاعده حقوقی دارای سطحی از الزام و ضمانت‌اجرا، بیشتر در عرصه حقوق بین‌الملل اقتصادی بوده است.^۴ در این رشته از حقوق نحوه مذاکرات برای حصول توافق، نهادهای حاکم بر توافق، یا نحوه حل و فصل اختلافات اگر به اصطلاح «فاقد شفافیت و بدون حسن نیت»^۵ باشد پای نقد و انتقاد به میان می‌آید و نتایج آن نامشروع و غیرقابل قبول تلقی می‌گردد. با اینکه اصل شفافیت در عرصه‌های مختلف حقوق بین‌الملل اقتصادی، از جمله؛ تجارت، سرمایه‌گذاری، مالیه بین‌المللی و... مجال جلوه‌گری داشته است اما در حوزه تجارت بین‌الملل مجال بروز و اعمال بیشتری داشته است به نحوی که در بسیاری از توافقات مرتبط با تجارت بین‌المللی به عنوان یکی از مفاهیم بنیادین حقوقی در نظر گرفته می‌شود؛ تا آنجا که صاحب‌نظران اهمیت اصل شفافیت در رابطه با سیستم

1. Bianchi, Andrea, "On Power and Illusion: The Concept of Transparency in International law, on: Bianchi, Andrea, Peters, Anne, Transparency in International Law. Cambridge University Press, 2013, p.12.

2. Delbruck, Jost, "Transnational Federalism: Problems and Prospects of Allocating Public Authority Beyond the State (The Earl A. Snyder Lecture in International Law)", Indiana University School of Law, available at: <http://www.repository.law.indiana.edu/ijgls> (Last visited on: 08/02/2015).

3. Zoellner, Carl-Sebastian, "Transparency: An Analysis of an Evolving Fundamental Principal in International Economic Law", Michigan Journal of International Law, No. 27, Winter, 2006, p.580.

۴. به طور کلی می‌توان گفت شفافیت بیشتر در حوزه‌هایی اعمال می‌شود که بازیگران اصلی آن سیاستمداران نیستند به عبارت دیگر شفافیت در حقوق بین‌الملل بیشتر در قلمروهایی وارد می‌گردد که نقش حقوق در آن پررنگ تر از سیاست است.

5. lack of transparency and *bona fide*.

سازمان تجارت جهانی، را با اصول مهمی مانند «اصل رفتار ملی» و «اصل دولت کامله الوداد» قابل قیاس می‌دانند.^۱

از آنجا که تاکنون ارزش اصل شفافیت در سیستم تجارت بین‌المللی یا به عبارت ساده‌تر رویکرد سازمان تجارت جهانی نسبت به این اصل کمتر در ادبیات حقوقی فارسی مدنظر قرار گرفته است در نوشتار حاضر، به دنبال یافتن رویکرد سازمان تجارت جهانی به اصل شفافیت و نحوه اعمال آن هستیم. در واقع بررسی‌هایی که در قالب نوشتار حاضر صورت می‌گیرد در پی پاسخ به این سوال خواهد بود که سازمان تجارت جهانی در چه حوزه‌هایی به شفافیت در قامت یک قاعده حقوقی قابل اعمال نگریسته و امکان و ابزار تحقق آن را فراهم آورده است. ره‌آورد این نوشتار علاوه بر اینکه درکی از رویکرد سازمان نسبت به شفافیت فراهم خواهد آورد چشم‌اندازی از فرایند تکامل آتی آن نیز ارائه خواهد نمود.

برای دستیابی به این هدف، در حد مقتضیات یک مقاله، بدون پرداختن به تمامی جزئیات و به صورت بسیار مختصر؛ ابتدا با بررسی معنا و مفهوم شفافیت در سازمان تجارت جهانی، تعریفی از شفافیت در این سیاق ارائه خواهیم داد. سپس به بررسی قلمرویی که سازمان تجارت جهانی برای شفافیت در نظر گرفته است خواهیم پرداخت و در این سیاق، به بررسی این موضوع خواهیم پرداخت که ضوابط شفافیت در کدام یک از موافقت‌نامه‌های سازمان امکان بروز یافته است. سپس به منظور دستیابی به درک بهتری از سیر تکامل رویکرد سازمان تجارت جهانی به اصل شفافیت، و ابزارها و راهکارهای پیش‌بینی شده جهت تحقق آن، انواع شفافیت را مدنظر قرار خواهیم داد. در قسمت بعد، به ارزیابی ارزش حقوقی و قابلیت اعمال این اصل در رویه‌نهادهای حل و فصل اختلافات سیستم تجارت جهانی خواهیم پرداخت و در پایان با تکیه بر بررسی‌های انجام گرفته، سعی در ارائه پاسخ سوالات ابتدایی خواهیم داشت.

1. Mock, William, "An Interdisciplinary Introduction to Legal Transparency: A Tool for Rational Development", Dickinson Journal of International Law (now Penn State International Law Review), Vol. 18, 2000, p. 293.

۱. مفهوم اصل شفافیت در سیاق سازمان تجارت جهانی:

همانند سایر رشته‌های حقوق، برای بررسی موقعیت اصل شفافیت در سازمان تجارت جهانی نخست لازم است، تعریف دقیقی از آن ارائه گردد. در خصوص معنای دقیق شفافیت در مباحثات آکادمیک، وضوح و اجماعی نظری وجود ندارد و در این زمینه با نوعی عدم شفافیت و یا حداقل در لفافه گویی مواجه هستیم^۱، بنابراین لازم است تا در ابتدا به نوعی تعریف کاربردی از شفافیت دست یابیم.

شفافیت در عامیانه‌ترین و طبیعی‌ترین معنای خود واژه‌ای تمثیلی است: «زمانی به یک ضابطه، قانون، یا فرایند حقوقی شفاف می‌گوییم که بتوان به راحتی آن را درک نمود». دقیقاً مانند زمانی که از طریق یک پنجره شفاف قادر به مشاهده اشیا هستیم^۲، فرایند و نتایج ابزارهای حقوقی نیز باید به آسانی قابل درک بوده و دامنه حقوق و تکالیفی که ایجاد می‌نماید برای مخاطبین آن به راحتی قابل ارزیابی باشد و چنانچه دارای این معیارها نباشد، قانون مورد نظر «غیرشفاف» نامیده می‌شود.^۳

با وجود اینکه دیدگاه‌های کلی که پیرامون «شفافیت»، در حوزه‌های مختلف حقوق بین‌الملل، بیان شده است، تعاریف انتزاعی و پیچیده‌تری نسبت به معنای عرفی و متداول این مفهوم به دست می‌دهد،^۴ اما شفافیت در سازمان تجارت جهانی به تعریف عادی و عرفی آن نزدیک است و بدین معناست که فعالان عرصه تجارت بین‌الملل و به طور خاص کشورها، خطمشی‌ها، مقررات و ضوابط مؤثر بر تجارت خارجی را به طور واضح و قابل استنباطی در اختیار طرف‌های تجاری

۱. در این رابطه سو اروس‌میس «فقدان تعریفی صریح از شفافیت را بزرگترین مانع برای ایجاد موافقتنامه‌های شفافیت چند جانبه به خصوص در زمینه خریدهای دولتی می‌داند» ببینید:

Arrosmith, Sue, "Transparency in Government Procurement: The Objectives of Regulation and Boundaries of the WTO", J. WORLD TRADE, No. 37, (2003), p. 283.

2. Mock, Op.Cit, p. 295.

3. Ibid.

۴. به عنوان مثال در سیاق مباحث پیشگامی که در رابطه با عناصر کمک‌کننده به تبعیت از تعهدات بین‌المللی وجود دارد Chayes «جایس»، شفافیت را اینگونه تعریف می‌کند: «در دسترس بودن و قابل استفاده بودن دانش و اطلاعات پیرامون: (۱) معنای هنجارها، قواعد و فرایندهای ناشی از معاهده و انجام یک رژیم (۲) خطمشی‌ها و فعالیت‌های طرفین معاهده و هر گونه نهاد مرکزی یک رژیم راجع به امور مربوط به پیروی از معاهده یا ثمربخشی یک رژیم». برای تعاریف گوناگون بنگرید به:

Zoellner, Carl-Sebastian, "Transparency: an Analysis of an Evolving Fundamental Principal in International Economic Law", Mich. J. Int'l L., No. 27, (2005-2006), p. 581.

خود قرار دهند.^۱ همانطور که در ادامه خواهید دید، با توجه به رویکردی که سازمان تجارت جهانی در ارتباط با شفافیت اتخاذ نموده است و با توجه به تکامل ضوابط شفافیت، این تعریف نیز تکامل یافته است. در این ارتباط فرهنگ لغت سازمان تجارت جهانی «شفافیت» را اینگونه معنا می‌کند: «سطحی که در آن خط‌مشی‌ها و رویه‌های تجاری و فرایند مؤسس آنها، قابل دسترسی و قابل پیش‌بینی هستند».^۲

حال که مفهوم شفافیت را در سیستم تجارت بین‌الملل دریافتیم، مناسب است به بررسی قلمرو اعمال این اصل در سیستم تجارت بین‌الملل پرداخته و این موضوع را مورد بررسی قرار دهیم که این اصل در کدام یک از موافقت‌نامه‌های سازمان تجارت جهانی و نظام قبلی آن، یعنی موافقتنامه تعرفه و تجارت (گات ۱۹۴۷)، امکان بروز یافته است.

۲. قلمرو اصل شفافیت در سیستم تجارت بین‌الملل

در نظام گات ۱۹۴۷ شاهد بروز و به کارگیری مناسبی از اصل شفافیت نیستیم، این اصل تنها در قالب ماده ۱۰ موافقتنامه این نهاد با عنوان «انتشار و اجرای مقررات تجاری» نمود یافته است.^۳ این ماده در شکل اولیه گات ۱۹۴۷ مقرر مبرود و متروکی بود که حتی ۲۳ کشور امضا کننده این سند در ۳۰ اکتبر ۱۹۴۷ نیز، الزام آور بودن و قابلیت اعمال آن را باور نداشتند.^۴ با این حال،

1. Womach, Jasper, Congressional Research Service document "Report for Congress: Agriculture: A Glossary of Terms, Programs, and Laws, 2005 Edition. Available in: <http://ncseonline.org/nle/crsreports/05jun/97-905.pdf> (Last visited on 08/10/2015).

2. https://www.wto.org/english/thewto_e/glossary_e/glossary_e.htm: (Last visited on: 08/09/2015).

۳. شایان ذکر است که در خلال سال‌های فعالیت گات (۱۹۹۵-۱۹۴۷) موافقتنامه‌های دیگری نیز وجود داشت که شفافیت را مدنظر قرار می‌داد، اما این موافقتنامه‌ها نسبت به تمامی اعضای متعهد الزام آور نبوده و به طور کلی به مثابه یک تعهد خاموش (Silent Obligation) در نظر گرفته می‌شدند. جهت اطلاعات بیشتر در این خصوص بنگرید به:

Jackson, John, Davey, William, Legal Problems of International Economic Relations: Cases, Materials and Text on the National and International Regulation of Transnational Economic (American Casebook Series), West Group; (May 1995), 214-246.

۴. شایان توجه است که در جریان مذاکراتی که در خصوص گات ۱۹۴۷ صورت گرفته، هیچکدام از اعضای شرکت کننده، در خصوص اهمیت یا گمنامی و عدم امکان استفاده از ماده ۱۰ سخنی به میان نیاورده است. در واقع، همانطور که مقام ارشد مذاکره کننده کانادایی در آن زمان بیان داشته، نظر اعضای گات درباره این ماده این بوده است که: «ماده ۱۰ شامل هیچگونه مقررۀ ماهویی الزام آوری نبوده و نسبت به آن نگرانی خاصی وجود ندارد.» جهت بررسی این موضوع بنگرید به:

Ostry, Sylvia, "China and the WTO: The Transparency Issue", UCLA J. INT'L L. & FOREIGN AFF, Vol.3, (1998), pp.8-22.

این ماده به نحوی نگارش یافته است^۱ که دربردارنده مهم‌ترین و مؤثرترین ضوابط مرتبط با شفافیت در چارچوب تجارت بین‌المللی می‌باشد. بطوریکه که عده‌ای ضوابط شفافیت موجود در سازمان تجارت جهانی را تکرار مقرره‌های این ماده دانسته و نوآوری‌هایی را که در این راستا صورت گرفته است صرفاً در راستای ایجاد امکان اعمال این ضوابط ارزیابی می‌نمایند.^۲

عدم توجه یا حداقل موفقیت‌آمیز نبودن تمسک به شفافیت در قالب گات ۱۹۴۷ را باید ناشی از این موضوع دانست که با توجه به شرایط خاص ایجاد و فعالیت این نهاد، به عنوان پدیداری نوپا، عملاً امکان پرداختن به موضوعاتی مانند شفافیت برای آن میسر نبود. در واقع عدم تمسک به شفافیت در قالب اولیه گات ۱۹۴۷ را می‌توان در ماهیت موقتی و ضعف ساختاری آن جستجو نمود. در هر صورت، در پی مذاکرات گسترده‌ای که در قالب این نهاد صورت گرفت، به تدریج مجموعه‌ای از مقررات تجاری مورد پذیرش کشورهای متعهد ایجاد شد و سبب‌ساز ایجاد «سازمان تجارت جهانی» در اول ژانویه ۱۹۹۵ گردید.

برخلاف گات ۱۹۴۷، که تنها در بردارنده کلیاتی در رابطه شفافیت بود که هیچگاه به شکل موثر و واقعی در قالب این نهاد امکان تحقق نیافت. در قالب سیستم «سازمان تجارت جهانی» شفافیت به شکل گسترده‌ای امکان تحقق و نقش‌آفرینی یافته است، به نحوی که در سراسر توافقات «سازمان جهانی تجارت»، ضوابطی وجود دارد که دربردارنده تعهدات مربوط به شفافیت است. در ادامه این نوشته به نحو محدودیت تعدادی از آنها را مدنظر قرار خواهیم داد.

۱. شایان ذکر است که با ایجاد سازمان تجارت جهانی ادبیات و حتی نحوه نگارش این ماده هیچ گونه تغییری پیدا نکرده است و از زمانی که توسط نمایندگی ایالات متحده، در سال ۱۹۴۶ در قالب ماده ۱۵ منشور پیشنهادی سازمان بین‌المللی تجارت (International Trade Organization (ITO)) ارائه گردید بدون تغییر مانده است. واژگان و جملات به کار گرفته شده در این ماده تحت تاثیر واژگان و جملات به کار گرفته شده در قانون آیین دادرسی اداری (Administrative Procedures Act (APA)) ایالات متحده است که در سال ۱۹۴۶ به تصویب رسیده است. جهت اطلاعات بیشتر بنگرید به:

“Ala’i, Padideh, “Transparency and the Multilateral Trading System”, in Trends in World Trade: Essays in Honor of Sylvia Ostry, edited by Alan Alexandroff (Carolina Academic Press 2007).

2. Ala’i, Padideh, “From the Periphery to the Center? The Evolving WTO Jurisprudence on Transparency and Good Governance”, Journal of International Economic Law, vol.11, (October 2008), P.780.

در حوزه تجارت کالا، علاوه بر مقررره مذکور در ماده ۱۰ گات ۱۹۴۷، که به همان شکل^۱ در قالب ماده ۱۰ گات ۱۹۹۴ جای گرفته، در موافقتنامه اعمال ماده ۷ گات^۲، موافقتنامه قواعد مبدا^۳ و موافقتنامه حفاظت‌ها^۴ مدنظر قرار گرفته است.

با اینکه سایر موافقتنامه‌های قسمت (الف) ضمیمه اول^۵، صریحاً به ماده ۱۰ گات ۱۹۹۴ اشاره نمی‌کنند، ولی دارای ضوابطی در رابطه با شفافیت هستند. این موافقتنامه‌ها که شامل موافقتنامه اعمال ضوابط بهداشتی و بهداشت نباتی^۶، موافقتنامه موانع فنی فراراه تجارت^۷، موافقتنامه سوبسیدها و اقدامات جبرانی^۸ و موافقتنامه فرایندهای اعطای مجوزهای واردات^۹ می‌باشند، به طور کلی بیان می‌دارند که به منظور تبعیت از سازمان جهانی تجارت، اقداماتی که در چارچوب آنها صورت می‌گیرد باید به روشی شفاف که منجر به ایجاد محدودیتی ناروا بر تجارت نشود، مدیریت شوند.

ضوابط ماده ۱۰ گات ۱۹۹۴ در موافقتنامه تجارت خدمات تکرار شده است.^{۱۰} ماده ۳ موافقتنامه تجارت خدمات (گتس) واژگان و جملات ماده ۱۰ را تکرار کرده و آن را در تجارت خدمات لازم الاجرا دانسته است. ماده ۳ این موافقتنامه مقرر می‌دارد: «همه اقدامات شامل تمامی موافقتنامه‌های بین‌المللی مؤثر بر تجارت خدمات منتشر گردند» علاوه بر این، ماده ۳۶ اعضای سازمان را ملزم می‌سازد که به شکل سالانه «شورای سازمان تجارت جهانی برای تجارت خدمات»^{۱۱} را از هرگونه تغییر قوانین خود، که تجارت خدمات و تعهدات آن عضو بر اساس موافقتنامه را تحت تاثیر قرار می‌دهد؛ مطلع سازد. بند ۴ ماده ۳ گتس علاوه بر

۱. بنگرید به پانویس شماره ۱۴ نوشتار حاضر.

2. Agreement on Implementation of Article VII of the General Agreement on Tariffs and Trade 1994, Annex 1A of the WTO Agreement, art. 12.
3. Agreement on Rules of Origin, Annex 1A of the WTO Agreement, pmbl.
4. Agreement on Safeguards, Annex 1A of the WTO Agreement, art. 3.
5. ANNEX 1A: THE MULTILATERAL AGREEMENTS ON TRADE IN GOODS;
6. Agreement on Application of Sanitary and Phytosanitary Measures (“SPS Agreement”), SPS Agreement, Annex B.
7. Agreement on Technical Barriers to Trade (“TBT Agreement”), TBT Agreement,
8. Agreement on Subsidies and Countervailing Measures, Annex 1A of the WTO Agreement, art. 22.
9. Agreement on Import Licensing Procedures, Annex 1A of the WTO Agreement, pmbl.
10. General Agreement on Trade in Services, Annex 1B of the WTO Agreement.
11. WTO Council on Trade in Services.

این اعضای سازمان را متعهد می‌سازد تا یک یا چند مرکز استفساری^۱ ایجاد نمایند که اطلاعات خاصی را برای سایر اعضا ارائه نماید. ماده ۶ گتس در خصوص مقررات داخلی است و اعضا را ملزم می‌کند تا دیوان‌های قضائی، داوری یا اداری‌ای داشته باشند که به ارزیابی تصمیمات اداری مؤثر بر تجارت خدمات بپردازد.

به شکل مشابهی «موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری حقوق مالکیت فکری» (تریپس)^۲ نیز ضوابط مبسوطی در رابطه با شفافیت دارد، از جمله ماده ۶۳ آن مقرر می‌دارد که «اعضا همه ضوابط و مقررات مرتبط با مالکیت فکری را منتشر نموده و به «شورای جنبه‌های تجاری حقوق مالکیت فکری» ارائه نمایند علاوه بر این، بند ۳ ماده ۶۳ تریپس این امکان را برای اعضا فراهم می‌آورد تا «تصمیمات قضائی، احکام اداری یا توافق‌های دوجانبه» سایر اعضا، مرتبط با مالکیت فکری را مورد اعتراض قرار داده و از عضو مربوطه درخواست توجیه کتبی نمایند.

یکی دیگر از ضوابط مرتبط با شفافیت در سازمان جهانی تجارت، مکانیزم بررسی خط مشی تجاری می‌باشد^۳ که در ۱ ژانویه ۱۹۹۵ تبدیل به ضمیمه ۳ منشور سازمان تجارت جهانی، گردید. هدف این مکانیزم عبارت است از افزایش تبعیت اعضا از ضوابط، مقررات و تعهدات سازمان، از طریق دستیابی به شفافیت و درک خط مشی و رویه‌های اعضا.^۴

به‌طور کلی باید گفت؛ با توجه به رویکرد توسعه‌محور سازمان تجارت جهانی، در خصوص شفافیت، شاهد بروز تعهدات مرتبط با شفافیت، در جای‌جای این سازمان هستیم به نحوی که

1. Inquiry points.

2. The Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS).

۳. ایجاد این مکانیزم به نشست وزرا در دسامبر ۱۹۸۸ در مونترال باز می‌گردد. در این نشست گروه مذاکره‌کننده با توجه به کارکرد سیستم گات (Functioning of GATT System (FOGS))، «فرایند بررسی خط مشی تجاری» را به دستور کار دور اروگوئه افزود. جهت اطلاعات بیشتر بنگرید به:

Negotiating Group on Functioning of the GATT System, Note by the Secretariat: Meeting of 24- 28 October 1988, ¶ 8, MTN.GNG/NG14/10 (Nov. 14, 1988), p.1-2.

۴. در بخش «ب» موافقتنامه «مکانیزم بررسی خط مشی تجاری» اعضا به نقشی که این مکانیزم می‌تواند در گسترش «شفافیت داخلی» داشته باشد معترف شده‌اند:

«اعضا ارزش ذاتی شفافیت داخلی دولت‌ها در فرایند تصمیم‌سازی برای خط مشی تجاری راه هم برای اقتصاد اعضا و هم برای سیستم چندجانبه تجارت، تصدیق نموده و موافقت می‌نمایند تا به توسعه و گسترش شفافیت در درون سیستم‌های خود بپردازند، و تأکید دارند که اجرای شفافیت داخلی باید بر مبنای داوطلبانه و با توجه به سیستم حقوقی و سیاسی هر یک از اعضا صورت گیرد».

این تعهدات، از متن موافقت‌نامه‌های سازمان جهانی تجارت فراتر رفته است تا آنجا که ضوابط مرتبط با شفافیت در پروتکل‌های الحاق به سازمان نیز قابل مشاهده است. قابل تأمل‌ترین مثال در این خصوص، پروتکل الحاق جمهوری خلق چین به سازمان جهانی تجارت می‌باشد.^۱ آنچه در این قسمت بیان شد، مشخص می‌سازد که پراکندگی گسترده‌ای از ضوابط مرتبط با شفافیت در سازمان جهانی تجارت وجود دارد. این پراکندگی سبب شده است تا به سطح‌بندی یا به عبارتی دسته‌بندی این ضوابط پرداخته شود. این اقدام ما را قادر می‌سازد تا درک بهتری که از سیر تکاملی اصل شفافیت در سازمان جهانی تجارت پیدا کنیم و به شکل بهتری به ارزیابی رویکرد این سازمان در خصوص اصل شفافیت و ابزارهایی که جهت تحقق آن مورد استفاده قرار داده است، بپردازیم.

۳. سطح‌ها (نسل‌های) مختلف شفافیت در سازمان تجارت جهانی

به منظور اشاره به دوره‌های تکامل سیاست‌های شفافیت در اقتصادهای توسعه یافته، اصطلاح «نسل اول، دوم و سوم» شفافیت را به کار می‌گیرند.^۲ در این سیاق، نسل اول به معنای ظهور سیاست‌های «دولت باز»^۳ یا «حق بر دانستن»، نسل دوم مقررۀ افشاسازی و نسل سوم در معنای «دولت الکترونیک» می‌باشد.^۴ هنگامی که این رویکرد به منظور تحلیل شفافیت در سیستم تجارت جهانی به کار گرفته می‌شود، نسل اول به سیاست‌های حاکم بر اطلاعات در

۱. در پروتکل الحاق جمهوری خلق چین به سازمان تجارت جهانی، از جمله در این خصوص بیان می‌شود: (۱) «چین تنها می‌تواند آن دسته از قوانین، مقررات و ضوابطی را که تجارت کالا، خدمات، مالکیت فکری و مبادلات ارزی را متاثر می‌سازد، اجرا نماید که انتشار یافته و در اختیار اعضای سازمان تجارت جهانی، افراد حقیقی یا شرکت‌ها قرار گرفته است.» بنگرید به:

World Trade Organization, Accession of the People's Republic of China, pt. 1, sec. 2(C), para. 1, WT/L/432 (Nov. 23, 2001).

2. Weil, David, Graham, Mary, Fung, Archon, "Targeting Transparency", Science, v.340. June 21, 2013, pp. 1410-1411. Available at: <http://archonfung.net/docs/articles/2013/Science-2013-Weil-Graham-Fung.pdf> (Last visited on: 01/02/2015).

۳. دولت باز یکی از دکتین‌های حکمرانی است که بیان می‌دارد شهروندان حق دسترسی به مدارک و رویه‌های دولتی را دارند تا بتوانند بر بخش عمومی نظارت داشته باشند. به صورت کلی این دکتین بر مقابله با استدلال‌های دیگر دولت برای مشروعیت بخشی به محرمانگی فزاینده عملکرد دولت استوار است. جهت اطلاعات بیشتر بنگرید به:

Lathrop, Daniel; Ruma, Laurel, eds. Open Government: Transparency, Collaboration and Participation in Practice. Publisher Beijing; Cambridge (February 2010).

4 Robert Wolfe, "Letting the sun shine in at the WTO: How transparency brings the trading system to life", School of Policy Studies Queen's University, March 06, 2013, p:8.

گات ۱۹۴۷ به نحوی که از سال ۱۹۴۷ تکامل یافته است اشاره دارد؛ حال آن که نسل دوم به مکانیزم مراقبت و نظارت اشاره دارد که بعد از دور توکیو و از سال ۱۹۷۹ به بعد شکل گرفته و در دور اروگوئه به کمال رسیده و در سال ۱۹۹۵ منجر به تشکیل سازمان تجارت جهانی گردید. نسل سوم به مدیریت شفاف در سازمان تجارت جهانی با بیش از ۱۶۴ عضو مربوط می‌گردد؛ و به معنای افزایش شفافیت و مشارکت برای عموم است که به طور خاص بعد از ظهور اینترنت و مخصوصاً پس از سال ۲۰۰۲ و تصمیم به دسترسی به اطلاعات، امکان تحقق یافت. در ادامه به صورت اجمالی به بررسی این موضوع خواهیم پرداخت.^۲

۳.۱ سطح (نسل) اول شفافیت در سازمان تجارت جهانی

اولین نسل از شفافیت در سیستم تجارت بین‌المللی که از آن با عنوان «اصل حق بر دانستن»^۳ یاد می‌شود، پیرامون تعهدات دولت در شفافیت خط‌مشی تجاری خود است. در صورتی که خط‌مشی‌های تجاری یک کشور دارای شفافیت نباشد، از سویی بازیگران تجاری خارجی نمی‌توانند از تعرفه‌ها و قواعدی که بر آنها اعمال می‌شود، اطلاع یابند و از سوی دیگر، دولت‌های عضو یک موافقت‌نامه تجاری قادر به ارزیابی نحوه اجرای تعهدات تجاری شرکای خود نخواهند بود. این رویکرد برای اولین بار در قالب ماده ۱۰ گات ۱۹۴۷ تحت عنوان «انتشار و اجرای مقررات تجاری» وارد سیستم تجارت بین‌المللی شد. این مقرر را باید سنگ بنای نسل اول

۱. جهت مشاهده وضعیت اعضای سازمان تجارت جهانی بنگرید به:

https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org6_e.htm (Last visited on: 08/09/2015)

۲. شایان ذکر است که در اسناد رسمی سازمان تجارت جهانی، این طبقه‌بندی از شفافیت وجود نداشته و سطح‌بندی انجام شده، بر اساس دکترین موجود مدنظر قرار گرفته است. جالب اینکه در خصوص مصداق‌های این طبقه‌بندی سه گانه اجماع نظری وجود ندارد. مواردی که در نوشتار حاضر به عنوان نمونه در قالب هریک از نسل‌های سه‌گانه شفافیت در سازمان تجارت جهانی آورده می‌شود، با توجه به ابزارهای در نظر گرفته شده از سوی سازمان تجارت جهانی برای اعمال شفافیت بوده و ممکن است در بعضی از موارد، میان جایگاه مصادیق ذکر شده همپوشانی وجود داشته باشد. جهت مقایسه نسل‌های ذکر شده بنگرید به:

Rezaul, Karim, Md. "Transparency is the Most Important Governance Issue in the WTO Subsidy Control", (April 29, 2014). Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=2498863> (Last visited on: 01/10/2016).

3. Right to know Principle.

شفافیت دانست که از آن پس تکامل یافته و به طرق مختلف در بسیاری از موافقتنامه‌های سازمان تجارت جهانی مدنظر قرار گرفته است.^۱

از جمله تعهداتی که به واسطه نسل اول شفافیت (حق بر دانستن) بر عهده کشورها قرار دارد به این قرار است: (۱). انتشار همه تعهدات بین‌المللی مرتبط با تجارت، (به عنوان مثال تعهدات دوجانبه)^۲، (۲). انتشار تمامی ضوابط و مقررات داخلی مرتبط با تجارت^۳، (۳). ایجاد مراکز پاسخگویی و استفسار جهت اخذ اطلاعات پیرامون مقررات داخلی^۴، (۵). ایجاد مراجع قضائی، اداری، یا مراجع خاص (با توجه به سیستم داخلی) جهت بررسی مجدد و اصلاح اقدامات اداری مربوط به تجارت مانند مسائل گمرکی^۵

۳.۲. سطح (نسل) دوم شفافیت در سازمان جهانی تجارت

از آنجا که نسل اول شفافیت به عبارت ساده‌تر شفاف‌سازی‌هایی که از جانب خود دولت‌ها و بدون بحث و ارزیابی نظرات سایر فعالان عرصه تجارت بین‌الملل ارائه می‌شود به شکل مطلوب متمر واقع نخواهد نگردید، شاهد ایجاد نسل دوم شفافیت در سازمان تجارت جهانی هستیم که از آن با عنوان نظارت و مراقبت نیز یاد می‌شود. در این سیاق نظارت^۶ به معنای هرگونه فعالیتی است که اعضا جهت بررسی وضعیت یکدیگر در خصوص اعمال توافقتنامه‌ها به انجام می‌رسانند و مراقبت^۷ بر این موضوع تأکید دارد که آیا دولت‌ها، اسباب قانونی لازم جهت تبدیل موافقتنامه‌ها به قانون داخلی را فراهم آورده‌اند و اینکه آیا این قوانین از الزام مناسب برخوردارند یا نه.

در واقع نسل دوم شفافیت در سازمان تجارت جهانی، عبارت است از مجموعه‌ای از ابزارها که جهت نظارت و مراقبت از اعمال صحیح نسل اول ضوابط شفافیت به کار برده می‌شود. این ابزارها بیشتر در قالب «مکانیزم بررسی خطمشی تجاری دولت‌ها» اعمال می‌گردند که بر اساس

1. Moschella, Manuela, Weaver, Catherine, Handbook of Global Economic Governance, Players, Power and Paradigms, Routledge, New York, 2014, p.43.

2. GATT Article II; GATS Article XX.

3. GATT Article X; GATS Article III:1; TRIPS Article 63.

4. SPS; TBT; GATS Article III:4.

5. GATT Article X; GATS Telecoms reference paper; Agreement on Government Procurement, Articles XVIII and XIX.

6. Monitoring.

7. Surveillance.

«موافقتنامه مکانیزم بررسی خط مشی تجاری» که ضمیمه سوم، اساسنامه سازمان تجارت جهانی می‌باشد ایجاد شده است.^۱ کارکرد اصلی این مکانیزم، دستیابی به شفافیت بیشتر رویه‌ها و خط‌مشی‌های تجاری اعضای سازمان تجارت جهانی، از طریق نظارت و مراقبت است.^۲ مکانیزم بررسی خط‌مشی تجاری برخلاف مکانیزم حل و فصل اختلافات به دنبال ایجاد مبنایی برای اعمال تعهدات یا حل و فصل اختلافات رویه‌ای یا اجبار اعضا بر اعمال رویه‌ای جدید نبوده و مکانیزمی داوطلبانه است که در آن سیستم حقوقی سیاسی اعضا همواره مدنظر قرار می‌گیرد.^۳ به عبارت دیگر مکانیزم بررسی خط‌مشی تجاری به عنوان یک «سیستم بررسی همتایان»^۴ عمل می‌کند که در آن عضو مورد بررسی از طرف سایر اعضا یعنی از طریق انتشار گزارش‌های مرتبط، سوالات مطرح شده از سوی اعضا و پاسخ‌های عضو مورد بررسی تحت فشار قرار می‌گیرد^۵ و هدف آن تشویق اعضا به تغییر، توسعه خط‌مشی تجاری و اعمال آن، همچنین تبعیت از تعهدات سازمان تجارت جهانی است.^۶

علاوه بر نظارت و مراقبتی که توسط نهاد بررسی خط‌مشی تجاری^۷ انجام می‌گیرد. کمیته‌های مختلف سازمان جهانی تجارت نیز در اعمال این فرایند نقش مهمی ایفاء می‌نمایند؛ در این کمیته‌ها این فرصت فراهم می‌آید تا ابهامات یا اطلاعاتی که در خصوص یک اقدام یا فرایند

۱. مکانیزم بررسی خط‌مشی تجاری، نخستین مکانیزم نظارتی نهادینه شده و دائمی در سیستم گات و تجارت جهانی است. این مکانیزم که در جریان دور اروگوئه در ۱۹۸۹ شکل گرفت، جانشین «فرایند بررسی خط‌مشی تجاری» «Trade Policy Review Process» گردید که بر اساس گات ۱۹۴۷، ایجاد شده بود. پیش از لازم الاجرا شدن موافقتنامه سازمان تجارت جهانی، مبنای حقوقی مکانیزم بررسی، تصمیم شورای گات ۱۹۴۷ بود و بررسی‌ها نیز تنها توسط این شورا انجام می‌گرفت. Ghosh, Arunabha, 'Development Countries in the WTO Trade Policy Review Mechanism', World Trade Review, Vol. 9, No. 3, (2010), p. 419.

2. TPRM Agreement, para. A(i).

3. Annex III, Trade Policy Review Mechanism, B. Domestic Transparency.

4. peer review system.

5. Xiankun Lu, "Reflections and Recommendations on the WTO's Trade Policy Review Mechanism", Published on December 12, 2015, available on: <https://www.linkedin.com/pulse/reflections-recommendations-wtos-trade-policy-review-mechanism-lu> (visited on: 08/10/2016)

۶ جهت بررسی نحوه اعمال مکانیزم بررسی خط‌مشی تجاری در قالب سازمان تجارت جهانی بنگرید به: ذاکری، مهدی، «نظارت در سازمان تجارت جهانی: مکانیزم بررسی خط‌مشی تجاری»، مجله تحقیقات حقوقی، بهار ۱۳۹۲، شماره ۶۱، صص ۷۱۵ تا ۷۷۰.

7. Trade Policy Review Body.

برای اعضاء وجود دارد مطرح شود.^۱ در نتیجه سؤالات و چالش‌هایی که برای اعضا در کمیته‌ها ایجاد می‌شود، این امکان به وجود می‌آید که اعضا، اطلاعات بیشتری ارائه نمایند، خط مشی را تغییر دهند و یا بر سایر واحدهای حکومتی فشار آورند تا پاسخی ارائه شود.^۲

۳.۳. سطح (نسل) سوم شفافیت در سازمان جهانی تجارت

به دنبال ایجاد نسل اول و دوم شفافیت این موضوع مطرح شد که علاوه بر ایجاد اطلاعات تجاری، در سازمان تجارت جهانی، کشورهای کوچک و کمتر توسعه یافته، که بخش عظیمی از اعضای سازمان را تشکیل می‌دادند عملاً به واسطه فقدان امکان تحلیل اطلاعات یا مشارکت در مکانیزم نظارت و مراقبت از شفافیت ایجاد شده، بی‌بهره مانده‌اند.^۳ به همین دلیل بود که نسل سوم شفافیت در سازمان تجارت جهانی ظهور کرد. با اندکی اغماض می‌توان این نسل از شفافیت را مرتبط با نحوه مدیریت اطلاعات دانست، بدین منظور که اطلاعات به روش جدیدی جمع‌آوری شده و به شکل مناسب‌تری ارائه گردد. به عبارت دیگر نسل سوم شفافیت به جای تولید اطلاعات، بیشتر بر مخابره اطلاعات و دسته‌بندی آنها برای ذینفعان، تکیه دارد.

اعمال این نوع از شفافیت که از آن با عنوان «شفافیت مشترک»^۴ نیز یاد می‌شود، نیازمند اقدامات و اصلاحاتی در دو سطح؛ داخل ساختار سازمان تجارت جهانی و خارج از ساختار سازمان تجارت

۱. به عنوان مثال، در مباحثاتی که توسط اعضای کمیته «موانع فنی راه تجارت Technical Barriers to Trade» در خصوص «نگرانی‌های تجاری خاص» صورت می‌گیرد، مسلماً اطلاعاتی از کشورهایی که این نگرانی‌ها در آنها مطرح است، دریافت می‌شود که می‌توان آن را به عنوان نوعی نظارت و مراقبت در نظر گرفت. جهت اطلاعات بیشتر در این خصوص بنگرید به:

Xiaohua Bao and Larry D. Qiu, "How Do Technical Barriers to Trade Influence Trade?", *Review of International Economics*, 20(4), 2012, pp: 691-706.

2. Robert Wolfe, "Letting the sun shine in at the WTO: How transparency brings the trading system to life", School of Policy Studies Queen's University, March 06, 2013, p:8.

۳. شایان ذکر است که علاوه بر این موضوع، عدم امکان استفاده کشورهای درحال توسعه کوچک و کمتر توسعه یافته از شفافیت نسل اول و دوم، در سازمان تجارت جهانی، که مهمترین عامل ایجاد نسل سوم شفافیت در سازمان تجارت جهانی است، ایجاد این نسل از شفافیت را باید به انتقادات مربوط به فقدان مشروعیت دموکراتیک در سازمان تجارت جهانی، نیز مرتبط دانست. این انتقادات مخصوصاً به طور خاص به عدم امکان مشارکت مستقیم سازمان‌های مردم‌نهاد NGOs در سازمان تجارت جهانی، و ماهیت و شکل اطلاعات که به نحوی است که این سازمان‌ها امکان استفاده از آن را ندارند اشاره داشتند. جهت اطلاعات بیشتر رجوع شود به:

Ghosh, Arunabha, 'Development Countries in the WTO Trade Policy Review Mechanism', *World Trade Review*, Vol. 9, No. 3, (2010), p. 419.

4. Collaborative Transparency.

جهانی است. اقدام به اصلاحات در داخل سازمان بدین جهت که تصمیم‌گیری‌ها از طریق فرایند فراگیری صورت گیرد، به نحوی که همه اعضا بتوانند به طور واقعی در آنها مشارکت نمایند. لازمه این امر، این است که اطلاعات به نحوی ارائه گردد که تمامی اعضا بتوانند آن را مورد استفاده قرار دهند. زیرا اگر کشورهای درحال توسعه، به این توانایی دست یابند که اطلاعات ایجاد شده توسط مکانیزم شفافیت را، مورد تجزیه و تحلیل قرار دهند، هم اجرای موافقتنامه‌های موجود و هم مذاکرات جدید، به میزان زیادی تحت تاثیر قرار گرفته و به نحو مناسب‌تری انجام خواهد شد. از جمله اقداماتی که جهت افزایش شفافیت داخلی در سازمان جهانی تجارت صورت گرفته است عبارت است از: «اصلاح ضوابط شکلی تشکیل کمیته‌ها و نحوه انجام مذاکرات^۱، گزارش‌های تشریحی در خصوص «نگرانی‌های تجاری خاص STC» پیرامون «موانع فنی فرا راه تجارت»^۲ و «بهداشتی و بهداشت نباتی»^۳، ایجاد پایگاه داده^۴ قابل جستجو از اسناد، سوالات و پاسخ‌های مطرح شده در خصوص تجارت محصولات کشاورزی^۵، انتشار مشروح سوالات و جواب‌های مطرح شده پیرامون «سوبسیدها و اقدامات جبرانی»^۶ و «فراایندهای صدور مجوز واردات»^۷»^۸

اقدامات و اصلاحاتی که باید در خارج از سازمان صورت گیرد در جهت ایجاد امکان سیاست‌گذاری‌های مناسب‌تر در کشورها است. به منظور دسترسی به این هدف لازم است تا

۱. به عنوان نمونه در مارس ۲۰۰۱ اصول راهنما و آیینی جهت مذاکره در خصوص تجارت خدمات ایجاد شد. جهت اطلاعات بیشتر بنگرید به:

https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/s_negs_e.htm. (Last visited on: 03/04/2015)
2 technical barriers to trade.

۳. در خصوص جزئیات اقداماتی که در این زمینه صورت گرفته است، بنگرید به:

Gianluca Orefice, "Non-Tariff Measures, Specific Trade Concerns and Tariff Reduction", CEPII Working Paper, Research and Expertise on the World Economy, No 2015-30 – December. Available on: http://www.cepii.fr/PDF_PUB/wp/2015/wp2015-30.pdf (Last visited on 01/07/2015).

4. Database.

۵. آدرس اینترنتی این پایگاه داده به قرار ذیل می‌باشد:

<http://agims.wto.org/> (Last visited on: 01/09/2016)

6. Agreement on Subsidies and Countervailing Measures.

7. Import Licensing Procedures.

۸. به عنوان مثال تمامی سوالات، پاسخ‌ها و سایر موارد مرتبط با «سوبسیدها و اقدامات جبرانی در پایگاه ذیل قابل دسترسی می‌باشد:

https://www.wto.org/english/tratop_e/scm_e/scm_e.htm (Last visited on: 01/09/2016).

علاوه بر فعالان تجاری، شهروندان نیز امکان اطلاع و مشارکت یابند. به عبارت دیگر، با کمی اغماض، می‌توان گفت که این رویکرد نیازمند ایجاد شفافیت خارجی- یعنی فرایند فعال دریافت اطلاعات از فعالان اقتصادی و مشورت و هم‌اندیشی با شهروندان- است، که به نوبه خود بسیار دشوارتر از ایجاد شفافیت در ساختار داخلی سازمان جهانی تجارت است. باید توجه داشت که ایجاد شفافیت خارجی در سیاق سازمان جهانی تجارت، مبنایی داوطلبانه دارد و با توجه به سیستم حقوقی و سیاسی کشورها صورت می‌پذیرد، این امکان برای سازمان وجود ندارد که جهت تحقق این سطح از شفافیت به اقداماتی متوسل شود که دخالت در امور داخلی کشورها تلقی گردد. لذا اقداماتی که از سوی سازمان در رابطه با ایجاد شفافیت خارجی صورت می‌گیرد بیشتر محدود به ایجاد امکان دسترسی و مقایسه رویه‌ها، خط‌مشی‌ها، گزارش‌ها، سؤالات و ابهامات پیرامون آنها، برای عموم می‌باشد. در این خصوص باید گفت، هرچند سازمان تجارت جهانی نسبت به سازمان‌های دیگر سیستم بازتری دارد، اما پیرامون ضوابط مرتبط با شفاف‌سازی خارجی، هنوز در مراحل ابتدایی قرار دارد.

وجود انواع و نسل‌های مختلف برای یک مفهوم را ضرورتاً نمی‌توان به معنای الزام حقوقی آن تلقی کرد. این موضوع در خصوص اصل شفافیت نیز مجرا بوده و تا هنگامی که رویه‌های حل‌وفصل اختلافات سازمان تجارت جهانی در خصوص آن به دست نیاید، نمی‌توان در باب با ارزش حقوقی شفافیت ابراز نظر کرد. در ادامه به بررسی رویکرد این نهادها در قبال اصل شفافیت می‌پردازیم.

۴. اصل شفافیت در رویه نهادهای حل‌وفصل اختلاف گات ۱۹۴۷ و سازمان تجارت جهانی

۴.۱. اصل شفافیت در رویه نهاد حل اختلاف گات ۱۹۴۷

چنان که اشاره شد، در خلال سال‌های فعالیت گات (۱۹۴۷-۱۹۹۴) شاهد بهره‌گیری مؤثری از اصل شفافیت نبوده‌ایم. این اصل در قالب ماده ۱۰ گات ۱۹۴۷، صرفاً جنبه‌اعلامی داشته و هیچگونه ابزاری جهت اعمال مؤثر آن پیش‌بینی نشده بود. در نهاد حل اختلاف گات ۱۹۴۷، این ماده، هیچگاه، امکان اعمال واقعی و مؤثر نیافت. هرگاه قضیه‌ای با تکیه بر این ماده،

نزد هیئت داورى این سازمان مطرح می‌شد به عنوان موضوعی فرعی، کنار گذاشته می‌شد.^۱ عدم توجه یا حداقل موفقیت‌آمیز نبودن تمسک به شفافیت در قالب گات ۱۹۴۷ را باید ناشی از این دانست که، با توجه به شرایط خاص ایجاد و فعالیت امکان پرداختن به موضوعاتی مانند شفافیت برای این نهاد میسر نبوده است. در واقع عدم تمسک به شفافیت در قالب اولیه گات ۱۹۴۷ را می‌توان در ماهیت موقتی و ضعف ساختاری آن جستجو نمود؛ از جمله اینکه مرجع حل و فصل اختلاف دایمی و مستقلی در قالب گات ۱۹۴۷ پیش‌بینی نشده بود و شیوه اصلی حل و فصل اختلافات در این نهاد، بر اساس ماده ۲۲ «مشورت» بود.^۲ اما بر اساس رویه‌های بعدی، در چارچوب گات (۱۹۴۷)، هیئت داورى متشکل از ۳ یا ۵ نفر کارشناس مستقل تشکیل شد و در خصوص موضوعات مورد اختلاف، از جمله ادعاهایی که در خصوص نقض ضوابط شفافیت مطرح گشت، اعلام نظر نمود.^۳

در تمام دوران فعالیت گات (از ۱۹۴۷ تا ۱۹۹۴)، تنها ۹ تصمیم از تصمیمات هیئت داورى گات ۱۹۴۷ دارای ادعایی پیرامون شفافیت بود، که تقریباً در همگی آنها ایالات متحده آمریکا یکی از طرفین اختلاف بوده است.^۴

اولین توجه به ماده ۱۰ گات ۱۹۴۷ در چارچوب حل و فصل اختلافات تجاری، به سال ۱۹۸۴ باز می‌گردد.^۵ نخستین قضیه‌های دارای ادعای شفافیت در نظام حل و فصل اختلافات گات ۱۹۴۷،

1. Ala'i, Padideh, "From the Periphery to the Center? The Evolving WTO Jurisprudence on Transparency and Good Governance", *Journal of International Economic Law*, No 11 (4), 2008, p.779.

۲. علاوه بر این شیوه یک شیوه تکمیلی نیز وجود داشت، بدین معنا که چنانچه از طریق مذاکره و مشورت اختلافات مرتفع نمی‌شد، موضوع اختلاف به طرف‌های متعاقد ارجاع داده می‌شد و آنها مکلف به رسیدگی فوری موضوع بودند. لازم به ذکر است، گات مرجع مشخصی برای این رسیدگی تعیین نمی‌کرد و آن را صرفاً به عهده «طرف‌های متعاقد» گذاشته بود. بنگرید به: پیلتن، فرزاد، «رژیم حقوقی حل و فصل اختلافات در سازمان تجارت جهانی»، دانشنامه حقوق و سیاست، شماره ۱۷، بهار و تابستان ۱۳۹۱، صص ۶۰-۳۱.

۳. لازم به ذکر است که ضمانت اجرای خاصی برای احکام این هیئت‌های داورى پیش‌بینی نشده بود و در صورتی که حکم داورى توسط طرف متخلف اجرا نمی‌گردید، آن‌گاه طرف مقابل مجاز بود که از امتیازات اعطایی خود در چارچوب گات ۱۹۴۷ صرف‌نظر کرده و یا تعهداتش را در قبال آن کشور به حال تعلیق درآورد. همان منبع، ص. ۳۲.

۴. جهت مشاهده لیست اختلافاتی که در رابطه با شفافیت در گات ۱۹۴۷ مطرح شده است بنگرید به:

Ala'I, Padideh, "From the Periphery to the Center? The Evolving WTO Jurisprudence on Transparency and Good Governance," op. cit. P.11.

5. GATT Panel Report, Japan – Trade in Semi-Conductors, L/6309 (Mar. 24, 1988);; GATT Panel Report, Japan – Restrictions on Imports of Certain Agricultural Products, L/6253 (Nov. 18, 1987); GATT Panel on Japanese Measures on Imports of Leather, L/5623 (Mar. 2, 1984).

همگی از جانب ایالات متحده آمریکا، و بر علیه ژاپن بوده است. ایالات متحده ادعا کرد سیستم راهنماهای اداری که از سوی ژاپن به منظور اعمال خط مشی تجاری مورد استفاده قرار می‌گیرد، به نحوی «مبهم و محرمانه» طراحی شده است که از سویی بر اقدامات تجار ژاپنی تأثیر گذار بوده و از سویی سبب ساز ترجیح مصرف‌کنندگان بر استفاده از کالاهای داخلی می‌گردد. در تمامی این قضایا، ارجاع به شفافیت و اجرای قانون (مانند انتشار فوری و مناسب) از نظر هیئت‌های گات در مقایسه با تعهدات ماهوی تری مانند «مقررات دسترسی به بازار ماده‌های ۲ و بند ۱ ماده ۱۱ و «اصل عدم تبعیض ماده ۱ و ۳» به عنوان تعهدات فرعی در نظر گرفته شد. در قضایای بسیاری، این مسئله که آیا اقدامی موافق با مقررات ماده ۱۰ گات صورت گرفته است یا نه، به کلی و حتی بدون بحث رد شده^۱ و استدلال می‌گردید: «هنگامی که اقدامی ماهیتاً از موانع تجاری قلمداد شود، ضرورتی وجود ندارد، که به نحوه اعمال و اجرای آن توجهی صورت گیرد.»^۲

۴.۲. شفافیت در رویه مرجع حل اختلاف سازمان جهانی تجارت

رویکرد جدید سازمان تجارت جهانی نسبت به اصل شفافیت و در نظر گرفتن این اصل به عنوان یکی از اصول مهم موافقت‌نامه‌های این سازمان، سبب ساز تغییر رویکرد اعضا به شفافیت و توسل به این اصل به عنوان مبنایی جهت طرح دعوا در نهادهای حل و فصل اختلاف سازمان گردید. نمونه این گرایش را می‌توان در افزایش توسل به ماده ۱۰ موافقتنامه عمومی تعرفه و تجارت (گات) ۱۹۹۴ در چارچوب سیستم حل و فصل اختلافات سازمان تجارت جهانی دانست. از زمان تشکیل سازمان تجارت جهانی، بیش از ۲۰ قضیه با ادعای نقض ماده ۱۰ گات ۱۹۹۴ مطرح گردیده است.^۳ تنوع گسترده‌ای از کشورها با سطوح مختلفی از توسعه اقتصادی از جمله: آرژانتین، استرالیا، برزیل، شیلی، کاستاریکا، اکوادور، گواتمالا، هوندوراس، هندوستان، اندونزی، کره، مکزیک، تایلند، ترکیه و ایالات متحده آمریکا، در سیستم حل و فصل اختلافات سازمان

۱. به عنوان مثال بنگرید به:

GATT Panel Report, Japanese Measures on Imports of Leather (Japan – Leather II (US)) L/5623, Adopted on 15 May 1984.

2. Ala'i, Padideh, "From the Periphery to the Center? The Evolving WTO Jurisprudence on Transparency and Good Governance", op. cit., pp.784-87.

۳. برای مشاهده لیست کامل این دعاوی بنگرید به:

Ala'i, Padideh, "From the Periphery to the Center? The Evolving WTO Jurisprudence on Transparency and Good Governance", op. cit., p.794.

تجارت جهانی، ادعاهایی را در خصوص نقض مقررات ماده ۱۰ موافقتنامه عمومی تعرفه و تجارت (گات) ۱۹۹۴ مطرح کرده‌اند. این تنوع نشاندهنده رشد اجماع میان اعضا در این خصوص است که اهداف سازمان، بدون شفافیت در اجرای ضوابط قابل دسترسی نیست.

در مقایسه با هیئت داورى گات ۱۹۴۷، هیئت‌های حل اختلاف سازمان جهانی تجارت و نهاد استیناف ضوابط ماده ۱۰ را بازگوکننده ارزش‌هایی مانند شفافیت و «رعایت تشریفات قانونی» دانسته و آنها را از اصول بنیادین سازمان دانسته‌اند.^۱ این موضوع برای اولین بار، در قضیه آمریکا – لباس زیر، در سال ۱۹۹۷ توسط نهاد استیناف بیان گردید: «ماده ۱۰ حاوی اصلی بنیادین و با اهمیت خاص می‌باشد... که آن را به عنوان اصل شفافیت می‌شناسیم که یکی از ابعاد رعایت تشریفات قانونی است.»^۲

نهاد استیناف و سایر هیئت‌های حل اختلاف سازمان تجارت جهانی، علاوه بر به رسمیت شناختن شفافیت به عنوان یکی از اصول بنیادین سازمان، دامنه شمول این اصل را نیز از چارچوب سنتی آن، فراتر برده‌اند. به عنوان مثال بند ۱ ماده ۱۰ به نحوی تفسیر شده است که «اقداماتی که باید به طور کلی انجام شود»^۳ هم شامل اقدامات داخلی شده و هم اقداماتی را که در فراسوی مرزها انجام می‌شود، دربر می‌گیرد. در نتیجه «چارچوب مقررات داخلی» را در قلمرو شفافیت و رعایت تشریفات قانونی مورد نظر موافقتنامه‌های سازمان تجارت جهانی قرار داده‌اند.^۴

علاوه بر ضوابط ماده ۱۰ گات ۱۹۹۴، که حاوی مقررات کلی در رابطه با شفافیت است، سایر موافقتنامه‌های سازمان تجارت جهانی که دارای اصول مرتبط با شفافیت هستند نیز، در رویه نهادهای حل اختلاف سازمان تجارت جهانی، مدنظر قرار گرفته است. در خصوص امکان به کارگیری ضوابط کلی شفافیت گات ۱۹۹۴ یا ضوابط خاص شفافیت مندرج در سایر موافقتنامه‌ها، به صورت اجمالی می‌توان بیان داشت که هرچند نهادهای حل اختلاف در مواردی هر دو این ضوابط را قابل اعمال دانسته‌اند^۵ اما رویکرد کلی این نهادها این است که اعمال ضوابط شفافیت

1. Ibid. p. 800.

2. Appellate Body Report, United States – Restrictions on Imports of Cotton and Man-Made Fibre Underwear (United States – Underwear), WT/DS24/AB/R, Adopted on 25 February 1999).

3. Measures of general application.

4. Panel Report, Japan – Measures Affecting Consumer Photographic Film and Paper (Japan – Film), WT/DS44/R, Adopted on 22 April 1998.

۵. به عنوان مثال بنگرید به:

مندرج در سایر موافقتنامه‌ها را که دارای جزئیات بیشتری هستند بر ماده ۱۰ گات ۱۹۹۴ ترجیح می‌دهند.^۱ رویکرد نهادهای حل اختلاف در عدم تمایل به ضوابط کلی شفافیت و پرداختن به ضوابطی که به صورت جزئی و در حوزه‌ای خاص، شفافیت را مدنظر قرار می‌دهند، باید در سیاقی کلی و همسو با سایر جهت‌گیری‌های سازمان تجارت جهانی دنبال شود. پرداختن به ضوابطی که در حوزه‌ای خاص با جزئیات بیشتری مسئله شفافیت را مدنظر قرار می‌دهند این امکان را برای نهاد حل اختلاف فراهم می‌آورد تا تفسیر دقیقتری از شفافیت ارائه نماید و از آنجا که این تفسیر در حوزه خاصی از تجارت مطرح می‌شود با مقبولیت بیشتری روبرو می‌گردد. به طور کلی می‌توان گفت؛ علاوه بر این که این نهادها تمایل دارند از صدور آرای جنجال برانگیز و پر سر و صدا^۲ خودداری نمایند. سعی دارند توسعه تدریجی^۳ رویه قضائی به نحوی باشد که به تدریج این امکان برای هیئت‌ها و نهادهای استیناف فراهم‌آید که گسترش اختیارات تجاری را به نحوی هدایت کنند که از قلمرو سنتی گات و آزادسازی تجارت فراتر رفته و حکمرانی مطلوب در چارچوب سیستم داخلی کشورها را نیز دربر گیرد^۴ و به عبارت دیگر زمینه اعمال نسل سوم شفافیت که هنوز امکان اعمال آن از طریق سایر نهادهای سازمان تجارت به وجود نیامده است را، در سطح خارج از سازمان و در عرصه داخلی کشورها فراهم آورند.

WTO Appellate Body Report, United States – Underwear, op. cit.

۱. بنگرید به:

WTO Appellate Body Report, United States – Anti-Dumping Measures on Certain Hot-Rolled Steel Products from Japan (US – Hot-Rolled Steel), WT/DS184/AB/R, Adopted on 23 August 2001.

2. Controversial.

3. incrementally developing.

۴. همانگونه که پروفیسور ایستگر می‌گوید: اختیارات و هدف سازمان تجارت جهانی هنوز واضح و مشخص نیست. دامنه اختیارات سیستم گات این بود که فرایند آزادسازی تجارت دنبال شود... مقدمه گات ۱۹۴۷ بازگو کننده این اهداف بود. مقدمه توافقنامه «سازمان تجارت جهانی» بسیار گسترده‌تر است و شامل اهداف پایداری محیط زیست، توسعه و... می‌گردد... اما آنها هنوز به بخشی از باورهای پذیرفته شده یا فرهنگ سازمان تجارت جهانی تبدیل نشده تا توسط اعضای آن درک و فهم شود. بنابراین میان آنچه مقدمه سازمان تجارت جهانی آن را اهداف سازمان معرفی می‌نماید و درکی اعضا از آن دارند تفاوت وجود دارد. بنگرید به:

Steger, Debra, "The Culture of the WTO: Why It Needs to Change", J. INT'L ECON. L., vol. 10, (2007), p.483.

نتیجه‌گیری

همانگونه که ملاحظه گردید، رویه سازمان تجارت جهانی نشان می‌دهد، این سازمان پذیرای شفافیت بوده و در تمامی حوزه‌های فعالیت خود آن را مدنظر قرار داده است، به نحوی که تقریباً در تمامی موافقت‌نامه‌های این سازمان شاهد وجود مقرره‌ای پیرامون شفافیت هستیم. برخلاف رویه گات ۱۹۴۷ که در آن اصل شفافیت یکی از اصول منفعل و متروک محسوب می‌گردید. در سیاق سازمان تجارت جهانی، اصل شفافیت، نه تنها به عنوان یک اصل حقوقی لازم الاجرا پذیرفته شده و از اصول بنیادین این سازمان قلمداد گردیده است، بلکه بررسی رویه‌ها و عملکرد این سازمان نشان می‌دهد که رویکرد سازمان تجارت جهانی همواره به سوی ایجاد اسباب و عوامل لازم جهت کمک به اعمال هرچه بیشتر شفافیت است.

بدین جهت، در قالب سازمان تجارت جهانی، نه تنها به سطح ابتدایی شفافیت یعنی؛ «تعهد اعضا در خصوص شفاف‌سازی خط‌مشی تجاری خود» اکتفا نشده است. بلکه در این سیاق، با تکامل ضوابط شفافیت، دومین سطح از تعهدات جهت تحقق این اصل پدید آمده و در قالب آن مکانیزمی دائمی برای مراقبت و نظارت بر نحوه اعمال این اصل، پیش‌بینی گردیده است. شفافیت در سطح نهایی خود، به نحوی کمال می‌یابد که به عنوان مبنایی جهت تغییر در ساختار این سازمان مدنظر قرار گرفته و این امکان را فراهم آورده تا بر اساس آن تلاش‌هایی جهت اصلاح فرایندهای ایجاد خط‌مشی‌های تجاری در سیستم داخلی اعضا، انجام گیرد.

رویه نهادهای حل و فصل اختلاف سازمان تجارت جهانی در خصوص شفافیت نیز همسو با رویکرد کلی سازمان تجارت جهانی تلقی می‌شود. برخلاف رویه نهاد حل اختلاف گات ۱۹۴۷ که شفافیت در آن، تنها به عنوان عاملی فرعی در نظر گرفته می‌شد، و هیچ‌گاه امکان تحقق آن فراهم نیامد. رویه نهاد حل و فصل اختلاف سازمان تجارت جهانی، اصل شفافیت را به عنوان یکی از اصول بنیادین سازمان مورد تأیید قرار داده، و سبب‌ساز آن گردیده که دامنه وسیعی از اعضا با سطوح مختلف توسعه‌یافتگی، نسبت به شفافیت، به عنوان قاعده‌ای که نقض آن می‌تواند منجر به ایجاد حق رجوع به مراجع حل اختلاف گردد، توجه نشان دهند. بررسی رویه نهادهای حل اختلاف در خصوص شفافیت نشان می‌دهد که این نهادها از سیاق ابتدایی و مضیق ضوابط شفافیت فراتر رفته و با استفاده از تفاسیری که در این نهادها صورت می‌گیرد، سعی کنند شفافیت

را به عنوان مبنایی جهت توسعه تدریجی رویه قضائی به نحوی مورد تفسیر قرار دهد، که امکان حرکت به سوی تحقق حکمرانی مطلوب در چارچوب داخلی اعضا فراهم آید.

بررسی‌های انجام گرفته ما را به این موضوع رهنمون می‌سازد که سازمان تجارت جهانی رویکرد توسعه‌محوری نسبت به اصل شفافیت داشته است و در این سیاق شفافیت را به عنوان یک اصل حقوقی لازم الاجرا، مبدل به مرکز ثقل تمامی فعالیت‌های سازمان نموده است. این اقدام سبب‌ساز توسعه و تکامل شفافیت و ایجاد ابزارها و راهکارهای گوناگونی جهت اعمال آن گردیده است به نحوی که رویکرد سازمان تجارت جهانی به اصل شفافیت را باید عامل اصلی اصلاحات ساختاری در این سازمان تلقی نمود. با توجه به رویکرد سازمان تجارت جهانی نسبت به شفافیت، چشم انداز تکاملی اصل شفافیت در این سیاق را می‌توان پیرامون اصلاحاتی خارج از سازمان و در قالب سیستم داخلی اعضا در جهت کمک به تحقق لیبرالیسم و دموکراسی، یا به عبارتی تحقق حکمرانی مطلوب، دانست و بارقه‌های اولیه آن را می‌توان در پیدایش اندیشه‌های ایجاد اصلاحات در سطح خارجی سازمان و همچنین در گرایش‌های رویه‌ای و تفاسیر توسعه‌گرایانه نهاد حل و فصل اختلافات سازمان تجارت جهانی مشاهده کرد.

فهرست منابع:

الف) فارسی

۱. پیلتن، فرزاد، رژیم حقوقی حل و فصل اختلافات در سازمان جهانی تجارت، دانشنامه حقوق و سیاست، بهار و تابستان ۱۳۹۱، شماره ۱۷.
۲. ذاکری، مهدی، نظارت در سازمان جهانی تجارت: مکانیزم بررسی خط مشی تجاری، مجله تحقیقات حقوقی، بهار ۱۳۹۲، شماره ۶۱.
۳. شیروی، عبدالحسین، سازمان تجارت جهانی (گات) (اهداف، مبانی و ساختار)، مجله مجتمع آموزش عالی، زمستان ۱۳۷۸ - شماره ۴.

ب) انگلیسی

a) Books

4. Jackson, John, Davey, William, Legal Problems of International Economic Relations: Cases, Materials and Text on the National and International Regulation of Transnational Economic (American Casebook Series), West Group; May 1995.
5. Lathrop, Daniel; Ruma, Laurel, eds. Open Government: Transparency, Collaboration and Participation in Practice. Publisher Beijing; Cambridge February 2010.
6. Moschella, Manuela, Weaver, Catherine, Handbook of Global Economic Governance, Players, Power and Paradigms, Routledge, New York, 2014.
7. Womach, Jasper, Congressional Research Service document "Report for Congress: Agriculture: A Glossary of Terms, Programs, and Laws, 2005 Edition. Available in: <http://ncseonline.org/nle/crsreports/05jun/97-905.pdf> Last visited on 08/10/2015.

b) Articles

8. Ala'i, Padideh, "From the Periphery to the Center? The Evolving WTO Jurisprudence on Transparency and Good Governance", *Journal of International Economic Law*, No 11 (4), 2008.
9. Ala'i, Padideh, "Transparency and the Multilateral Trading System", in *Trends in World Trade: Essays in Honor of Sylvia Ostry*, edited by Alan Alexandroff Carolina Academic Press, 2007.
10. Arrosmith, Sue, "Transparency in Government Procurement: The Objectives of Regulation and Boundaries of the WTO", *J. WORLD TRADE*, No. 37, 2003.
11. Bianchi, Andrea, "On Power and Illusion: The Concept of Transparency in International law, on: Bianchi, Andrea, Peters, Anne, Transparency in International Law. Cambridge University Press, 2013.
12. Delbruck, Jost, "Transnational Federalism: Problems and Prospects of Allocating Public Authority Beyond the State (The Earl A. Snyder Lecture in

- International Law)", *Indiana University School of Law*, available at: <http://www.repository.law.indiana.edu/ijgls> (Last visited on: 08/02/2015).
13. Ghosh, Arunabha, "Development Countries in the WTO Trade Policy Review Mechanism", *World Trade Review*, Vol. 9, No. 3, 2010.
 14. Gianluca, Orefice, "Non-Tariff Measures, Specific Trade Concerns and Tariff Reduction", *CEPII Working Paper, Research and Expertise on the World Economy*, 2015. Available on: http://www.cepii.fr/PDF_PUB/wp/2015/wp2015-30.pdf (Last visited on 01/07/2015).
 15. Hansen, Patricia, "Transparency, Standards of Review, and the Use of Trade Measures to Protect the Global Environment", *Virginia Journal of International Law*, No. 39, Spring 1999.
 16. Mock, William, "An Interdisciplinary Introduction to Legal Transparency: A Tool for Rational Development", *Dickinson Journal of International Law* (now *Penn State International Law Review*), Vol. 18, No. 2, 2000.
 17. Ostry, Sylvia, "China and the WTO: The Transparency Issue", *UCLA J. INT'L L & FOREIGN AFF*, Vol.3, 1998.
 18. Rezaul, Karim, Md. "Transparency is the Most Important Governance Issue in the WTO Subsidy Control", (April 29, 2014). Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=2498863> (Last visited on: 01/10/2016)
 19. Steger, Debra, "The Culture of the WTO: Why It Needs to Change", *J. INT'L ECON. L.*, vol. 10, 2007.
 20. Weil, David, Graham, Mary, Fung, Archon, "Targeting Transparency", *Science*, v.340. June 21, 2013. Available at: <http://archonfung.net/docs/articles/2013/Science-2013-Weil-Graham-Fung.pdf> (Last visited on: 01/02/2015).
 21. Wolfe, Robert, "Letting the sun shine in at the WTO: How transparency brings the trading system to life", *School of Policy Studies Queen's University*, March 06, 2013.
 22. Xiaohua Bao and Larry D. Qiu, "How Do Technical Barriers to Trade Influence Trade?", *Review of International Economics*, 20(4), 2012.
 23. Xiankun Lu, "Reflections and Recommendations on the WTO's Trade Policy Review Mechanism", Published on December 12, 2015, available on: <https://www.linkedin.com/pulse/reflections-recommendations-wtos-trade-policy-review-mechanism-lu> (visited on: 08/10/2016).
 24. Zoellner, Carl-Sebastian, "Transparency: An Analysis of an Evolving Fundamental Principle in International Economic Law", *Mich. J. Int'l L.*, No. 27, 2005-2006.

c) Instruments

25. Agreement on Implementation of Article VII of the General Agreement on Tariffs and Trade 1994
26. Agreement on Rules of Origin, Annex 1A of the WTO Agreement.
27. Agreement on Safeguards, Annex 1A of the WTO Agreement.
28. Agreement on Application of Sanitary and Phytosanitary Measures ("SPS Agreement"), Annex 1A of the WTO Agreement
29. Agreement on Technical Barriers to Trade ("TBT Agreement"), Annex 1A of the WTO Agreement.

30. Agreement on Subsidies and Countervailing Measures, Annex 1A of the WTO Agreement.
31. Agreement on Import Licensing Procedures, Annex 1A of the WTO Agreement.
32. General Agreement on Trade in Services, Annex 1B of the WTO Agreement.
33. The Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS)
34. Trade Policy Review Mechanism (TPRM), Annex 3 of the WTO Agreement.
35. World Trade Organization, Accession of the People's Republic of China, WT/L/432 (Nov. 23, 2001)
36. Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization, Apr. 15, 1994, 1867 U.N.T.S 154, 33 I.L.M. 1144 (1994) [WTO Agreement].
37. Negotiating Group on Functioning of the GATT System, Note by the Secretariat: Meeting of 24- 28 October 1988, ¶ 8, MTN.GNG/NG14/10 (Nov. 14, 1988)

d) Cases

38. GATT Panel Report, Japan – Trade in Semi-Conductors, L/6309 (Mar. 24, 1988)
39. GATT Panel on Japanese Measures on Imports of Leather, L/5623 (Mar. 2, 1984)
40. GATT Panel Report, Japan – Restrictions on Imports of Certain Agricultural Products, L/6253 (Nov. 18, 1987)
41. GATT Panel Report, Japanese Measures on Imports of Leather (Japan – Leather II (US)) L/5623, Adopted on 15 May 1984.
42. WTO Appellate Body Report, United States – Restrictions on Imports of Cotton and Man-Made Fibre Underwear (United States – Underwear), WT/DS24/AB/R, Adopted on 25 February 1999)
43. WTO Panel Report, Japan – Measures Affecting Consumer Photographic Film and Paper (Japan – Film), WT/DS44/R, Adopted on 22 April 1998.
44. WTO Appellate Body Report, United States – Anti-Dumping Measures on Certain Hot-Rolled Steel Products from Japan (US – Hot-Rolled Steel), WT/DS184/AB/R, Adopted on 23 August 2001.

e) Internet Sites

45. https://www.wto.org/english/thewto_e/glossary_e/glossary_e.htm: (Last visited on: 08/09/2015)
46. https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org6_e.htm (Last visited on: 08/09/2015)
47. https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/s_negs_e.htm. (Last visited on: 03/04/2015)
48. <http://agims.wto.org/> (Last visited on: 01/09/2016)
49. https://www.wto.org/english/tratop_e/scm_e/scm_e.htm (Last visited on: 01/01/2016)